

Верховний
Суд

Огляд національної судової практики щодо відшкодування шкоди, завданої війною

Сергій Погрібний

Суддя Великої Палати Верховного Суду

місто Київ, XII Міжнародний форум
з практики Європейського суду з прав людини
«30» жовтня 2024 року

Найважливіші категорії спорів, пов'язаних з вимогами про відшкодування шкоди, завданої війною

За видами позовів:

- I. Позови до країни-агресора про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією
- II. Позови до держави Україна про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією
- III. Позови до роботодавця особи, якій завдано шкоду під час виконання трудових (службових) обов'язків (її спадкоємця), як наслідок збройної агресії
- IV. Позови про відшкодування вартості мобілізованого (примусово відчуженого для потреб оборони) майна

I. Позови до країни-агресора про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією

Постанови Верховного Суду з подолання юрисдикційного імунітету:

- Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19
- Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19
- Питання судового імунітету країни-агресора досліджувалося також в постановах Верховного Суду, зокрема, Великої Палати від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17 (п.49), КЦС ВС від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20 та ІНШИХ

1.1. Постанова КЦС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19

Основні ідеї

- застосування «деліктного винятку» щодо будь-якого спору, що виник на території України у її громадянина, навіть з іноземною країною, зокрема й країною-агресором;
- вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави України, що закріплено у Статуті ООН;
- названа країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом.

1.2. Постанова КЦС ВС від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19

Основні ідеї

- звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало би позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права;
- право позивача на належне та ефективне відшкодування збитків повинно бути захищене, а судовий імунітет не повинен бути перешкодою для такого відшкодування у тих виняткових обставинах, коли немає інших механізмів відшкодування;
- зважаючи на військову агресію Російської Федерації, якою порушується державний суверенітет України, застосування судового імунітету Російської Федерації буде непропорційним до своєї мети.

1.3. Постанова КГС ВС від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20

Основні ідеї

- якщо юридична особа фактично виконує функції державного органу, тобто є alter ego ("другим я") такої держави, на майно, формально належне такій юридичній особі, може бути звернене стягнення за боргами держави (суд нехтує формальною відокремленістю майна цієї юридичної особи від майна держави);
- позивач, Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ», наділений функціями представництва інтересів російської федерації в судах;
- ДКР "ВЕБ.РФ" у справі, що переглядається, є позивачем, тобто добровільно звернулася з позовом до українського суду про захист прав та / або законних інтересів. Таке звернення означає добровільну відмову від судового імунітету у цій справі.

1.4. Постанова КЦС ВС від 20 червня 2024 року у справі № 216/5657/22

Основні ідеї

- Касаційний цивільний суд застосував принцип заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*), відомий ще з часів римського права та існував у зв'язку із іншим правилом - *tantum devolutum quantum appellatum* (скільки скарги, стільки і рішення). Правило заборони повороту означає недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судове рішення.
- Особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги.

II. Позови до держави Україна про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією

Постанови Верховного Суду про межі відповідальності України:

- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17
- Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 14 серпня 2024 року у справі № 755/5192/22
- Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 20 вересня 2024 року у справі № 172/631/23
- Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 18 вересня 2024 року у справі № 172/22/23 та інші

2.1.1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17

Основні ідеї

- Згідно з Конвенцією держава-учасниця несе відповідальність лише за власні дії чи бездіяльність щодо виконання негативних і позитивних (матеріальних, процесуальних) обов'язків із гарантування конвенційних прав кожному, хто перебуває під її юрисдикцією. Якщо держава поширювала її юрисдикцію на відповідну територію, де сталося стверджуване порушення права, обставини (факти) невиконання чи неналежного виконання державою у конкретній ситуації певного з наведених обов'язків для притягнення її до відповідальності на підставі Конвенції та протоколів до неї треба чітко встановити (п. 103).
- Присудження особі компенсації (відшкодування) за порушення державою позитивного обов'язку є стягненням відшкодування моральної шкоди, тоді як порушення державою негативного конвенційного обов'язку залежно від виду права, про яке йде мова, може передбачати відшкодування як моральної, так і матеріальної шкоди (наприклад, за порушення права власності, якщо саме держава знищила чи пошкодила майно особи) (п. 106).

2.1.2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17

Основні ідеї

- Російська Федерація як держава-окупант відповідно до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатка до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення.
- Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації держави Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію (частини п'ята та дев'ята статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»).

2.2. Постанова КЦС ВС від 20 вересня 2024 року у справі № 172/631/23

Основні ідеї

- Держава виконала позитивні зобов'язання та розробила компенсаційний механізм відшкодування вартості зруйнованого (пошкодженого) житла, позивачка отримала належну їй суму грошової компенсації за зруйнований будинок, рішення комісії та/або сам нормативно-правовий акт, яким регулюється механізм виплати грошової компенсації за зруйноване житло, не оскаржувала, тому суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку про відсутність підстав для задоволення позову.
- Суд вмотивовано зазначив про недоведеність позивачкою порушення саме облдержадміністрацією будь-яких норм чинного законодавства при вирішенні питання щодо виплати їй грошової компенсації, а також щодо обов'язку облдержадміністрації здійснити їй доплату у розмірі різниці між визначеною нею та фактично отриманою сумами грошової компенсації.
- Закон [України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України» від 23 лютого 2023 року] не регулює питання надання компенсації за об'єкти нерухомого майна, які були пошкоджені або зруйновані до 24 лютого 2022 року, в той час як до початку широкомасштабного вторгнення надання компенсації тим, чиє житло було зруйновано внаслідок збройної агресії російської федерації, здійснювалося згідно з Порядком № 947 (зі змінами в редакції постанови КМУ № 767 від 02 вересня 2020 року).
- Розробка інших механізмів щодо компенсації за пошкодження та знищення об'єктів нерухомого майна після 24 лютого 2022 року не свідчить про дискримінацію громадян України.

2.3. Постанова КЦС ВС від 18 вересня 2024 року у справі № 172/22/23

Основні ідеї

- зобов'язання держави стосовно поваги та захисту прав людини не зникають і в умовах збройних конфліктів;
- якщо ж позивач вважає, що руйнування її майна відбулось внаслідок діяння російської федерації, то за це не може бути відповідальною Україна;
- Україна в особі Мінсоцполітики взяла на себе позитивний матеріальний обов'язок визначити правила, спрямовані на відновлення прав потерпілих унаслідок, зокрема, загибелі цивільних осіб через збройну агресію російської федерації. Його невиконання чи неналежне виконання може бути окремою підставою для позову про відшкодування Україною шкоди, завданої затримкою виконання цього обов'язку. Розмір такого відшкодування залежить від складності проблеми, яку має вирішити держава, умов (воєнних, соціально-економічних, політичних), у яких цю проблему потрібно вирішити, тривалості невиконання чи неналежного виконання відповідного обов'язку, важливості вирішення відповідної проблеми для конкретної особи тощо. Проте, таке відшкодування не може бути пов'язаним і співмірним із розміром тієї шкоди, яка завдана руйнуванням майна внаслідок збройної агресії російської федерації проти України.

III. Позови до роботодавця особи, якій завдано шкоду під час виконання службових обов'язків (її спадкоємця), як наслідок збройної агресії

Постанова КЦК ВС від 13 грудня 2023 року у справі № 939/1280/22

Фабула справи

- Позивачка звернулася до суду з позовом до ДП «Лісгосп» про відшкодування моральної шкоди, завданої загибеллю працівника об'єкта критичної інфраструктури внаслідок збройної агресії проти України.
- Суди встановили, що чоловік позивачки перебував у трудових відносинах з ДП «Лісгосп» та у квітні 2022 року в робочий час, під час виконання трудових обов'язків, здійснюючи керування службовим вантажним автомобілем, загинув внаслідок наїзду на вибуховий пристрій, ймовірно встановлений комбатантами держави-окупанта. Актом спеціального розслідування групового нещасного випадку, складеного за формою Н-1/П, встановлено, що нещасний випадок є таким, що пов'язаний з виробництвом, втім осіб, дії або бездіяльність яких призвела до настання нещасного випадку, комісія не встановила.

3.1. Постанова КЦК ВС від 13 грудня 2023 року у справі № 939/1280/22

Основні ідеї

- Суди не встановили порушень з боку ДП «Лісгосп» приписів статей 153, 160 КЗпП України, статей 13, 23 Закону України «Про охорону праці».
- У цій справі не доведено, що роботодавцю було відомо про продовження бойових дій у районі лісництва та замінування доріг чи ділянок лісу одиночними мінами.
- Також суди не встановили обставин, які б могли свідчити про те, що товариство (роботодавець) могло вжити, але не вжило заходів з безпеки й охорони праці тощо, які б усунули ризик для життя працівника від одиночного вибухового пристрою, ймовірно встановленого протягом березня-квітня 2022 року комбатантами держави-окупанта на лісовій дорозі.

3.2. Постанова КЦК ВС від 13 грудня 2023 року у справі № 939/1280/22

Основні ідеї

- Враховуючи, що смертельний нещасний випадок, який відбувся у квітні 2022 року з водієм ДП «Лісгосп» (об'єкту критичної інфраструктури) під час виконання ним трудових обов'язків, стався саме у зв'язку з наслідками проведення державою-окупантом воєнних (бойових) дій у районі, в якому такі дії проводилися (на території Київської області у лютому-березні 2022 року), внаслідок спрацювання одиночного вибухового пристрою, то відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок військової агресії держави-окупанта проти України, не можуть бути за обставин цієї справи покладені на ДП «Лісгосп», який відноситься до сфери критичної інфраструктури.
- Передбачений державою Україна розмір грошової допомоги у зв'язку із загибеллю працівника об'єктів критичної інфраструктури [Закон України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії рф проти України»] гарантує можливість отримання позивачкою справедливої сатисфакції понесених моральних страждань, з огляду, зокрема й на те, що є значно більшим, ніж заявлений нею розмір відшкодування моральної шкоди у цій справі.

IV. Позови про відшкодування вартості мобілізованого (примусово відчуженого для потреб оборони) майна

Постанови Верховного Суду щодо відшкодування вартості мобілізованого майна чи його повернення (витребування):

- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі № 757/64569/16-ц
- Постанова Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 16 лютого 2024 року у справі № 910/10009/22
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року у справі № 712/3525/23

4.1.1. Постанова ВП ВС від 13 вересня 2023 року у справі № 757/64569/16-ц

Основні ідеї

- Мобілізація майна є різновидом його реквізиції (примусового відчуження) у сенсі ЦК України та Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Однак, якщо згідно зі статтею 3 цього Закону примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану може здійснюватися з *попереднім* повним відшкодуванням його вартості і тільки у разі неможливості попереднього повного відшкодування за примусово відчужене майно таке майно примусово відчужується з *наступним* повним відшкодуванням його вартості, то у випадку мобілізації майна громадян згідно з частиною першою статті 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» таке відшкодування може бути тільки *наступним*.
- Компенсація за примусово відчужене майно в умовах правового режиму воєнного стану з наступним повним відшкодуванням його вартості здійснюється протягом п'яти наступних бюджетних періодів, правового режиму надзвичайного стану - протягом одного наступного бюджетного періоду після скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за рахунок коштів державного бюджету за умови, що майно було примусово відчужене, а особа відповідно має право на таку компенсацію».

4.1.2. Постанова ВП ВС від 13 вересня 2023 року у справі № 757/64569/16-ц

Основні ідеї

- Завдання шкоди майну має зумовлювати її відшкодування суб'єктом, який цю шкоду завдав (зокрема державою), але не у розмірі вартості всього майна за умови його збереження.
- Про те, чи мали би місце обставини, за яких виник конфлікт, якби не агресивні дії щодо України, позивачка замовчує. Суду не відомо, чи претендує вона на відшкодування (компенсацію) російською федерацією тієї самої шкоди, завданої збройною агресією проти України.
- Саме по собі тимчасове використання військовослужбовцями ЗСУ майна позивачки, підпорядковане виконанню як Збройними Силами України, так і позивачкою як громадянкою України конституційних обов'язків (статті 17, 65 Конституції України), не може бути діянням, яким позивачці завдана моральна шкода. За іншого підходу виконання конституційного обов'язку (частина перша статті 65 Конституції України) кожним громадянином зумовлювало б завдання йому моральної шкоди, що не відповідає суті виконання цього обов'язку.

4.2. Постанова ОП КГС ВС від 16 лютого 2024 року у справі № 910/10009/22

Основні ідеї

- [чинне законодавство] не передбачає повноваження військової адміністрації ухвалювати рішення (видавати наказ, розпорядження) про примусове відчуження/вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану, оскільки цими повноваженнями закон імперативно наділяє лише військове командування, до якого військовій адміністрації не належать (статті 4, 15 Закону України "Про правовий режим воєнного стану", частини перша, друга статті 4 Закону України "Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану").
- Відповідач (обласна військова адміністрація), видаючи оскаржуваний наказ про примусове вилучення/відчуження у позивача автомобілів, діяв всупереч передбаченим законом повноваженням, наданим, зокрема, обласній військовій адміністрації в умовах правового режиму воєнного стану, і тому примусове вилучення/відчуження у позивача автомобілів за таким наказом відбулося з порушенням встановленої законом процедури.
- Позивач, вимагаючи зобов'язати відповідача повернути спірний автомобіль, заявив вимогу, спрямовану на витребування майна, однак сформулював цю вимогу не відповідно до належного способу захисту [яким у цій справі є вимога про витребування спірного автомобіля від відповідача на користь позивача].

4.3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року у справі № 712/3525/23

Основні ідеї

- У цій справі фізична особа звернулася з позовом до військової частини, обласної державної адміністрації (обласної військової адміністрації) про визнання рішень безпідставними та повернення майна.
- Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову. Апеляційний суд задовольнив позов частково, визнав протиправним і скасував рішення про примусове відчуження та вилучення майна, зобов'язав повернути автомобіль власникові.
- ВП ВС скасувала постанову апеляційного суду, рішення суду першої інстанції змінила, відмовила у задоволенні позову з мотивів, наведених у власній постанові.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!